

Далибор Ђукић

Универзитет у Београду

Правни факултет

e-mail: dalibor.djukic@ius.bg.ac.rs

ВИЗАНТИЈСКИ ЦАР КАО ЗАШТИТНИК САБОРНОСТИ- ПРИМЕР ЕНДИМУСА САБОРА У ВИЗАНТИЈИ

Апстракт: Саборност представља једно од важнијих својстава Цркве. Саборни начин решавања битних црквених питања временом је довео до формирања више врста црквених сабора. Несумњиво најзначајнија форма црквене саборности у источној Цркви су тзв. домаћи или ендимуса сабори, чији чланови су били архијереји који су се затекли у Константинопољу у тренутку када се појавила потреба за његовим одржавањем. У раду је анализиран положај који је на овим саборима имао византијски цар, која су била његова права и у којој мери је имао утицај на доношење одлука. Аутор заступа став да владар није имао супремацију над овом врстом сабора, већ да су сва његова права делегирана од стране Цркве, која је прописивала границе његове јурисдикције.

Кључе речи: Саборност, Византија, Ендимуса сабори, помесни сабори, Црква, византијски цар.

Увод

Црквени сабори се у литератури деле на две велике групе: на васељенске и помесне саборе. У складу са том поделом, у раду помесних сабора учествовали су епископи једног дела васељенске цркве, док су васељенски они сабори којима могу присуствовати „по могућности“ сви епископи из целог света.¹ Ипак, критеријум за њихово разликовање није само учешће епископа свих аутокефалних цркава (јер ни на једном сабору нису учествовали сви епископи, па ни сви поглавари тих цркава), већ значај и опсег примене одлука које су на тим саборима донете.

У литератури је доста писано о улози коју су имали византијски цареви приликом организације и одржавања васељенских сабора. Међутим, далеко мање пажње је посвећено саборима који су одржавани у Константинопољу и који се у изворима називају ендимуса сабори (*ενδημοῦσα σύνοδος*). Ови сабори, иако нису имали васељенски значај, представљају најважнију форму саборности у Константинопољској цркви. Установа ендимуса сабора опстала је до данашњих дана и дуго је представљала неку врсту супститута васељенских сабора у оном периоду историје када ти сабори нису одржавани.

1 У свом Православном црквеном праву Никодим Милаш дефинише васељенске саборе као „скуп пастира и учитеља цркве, сабраних по могућности из свију крајева хришћанског света, да заједнички одлуче о питањима која се тичу цркве и чије одлуке тада прима и признаје сва црква“. Н. Милаш, 307. Ова дефиниција, уз одређене измене и прецизирања, може се пронаћи код свих домаћих аутора који су се бавили црквеним правом. Троицки 2011, 77; Перић 2006, 41; Цисарж 1970, 91; Ђорђевић 1939, 15.

Утицај византијског владара на рад ових сабора био је врло видан јер су они одржавани у месту где се налазио владарев двор. Питање утицаја владара на рад ових сабора повезано је са проблематиком односа патријарха и владара, тј. византијске државе и Цркве. У раду ће бити систематизована и критички обрађена различита мишљења у вези са тим питањем. Истраживање је, као што је то и очекивано, ограничено само на период византијске историје, јер је однос владара и ендимуса сабора током владавине отоманског царства био битно другачији.

Аутор заступа став да је византијски владар поседовао одређена овлашћења и имао јак утицај на рад и одлуке које су ендимуса сабори доносили. Међутим, мали број одлука битних за ендимуса саборе владар је могао доносити *suo jure*. Иако је често био присутан, а понекад чак сазивао и председавао ендимуса саборима, владар никада није имао одлучујућу улогу, већ је најчешће поступао на основу молби које су му упућивали епископи или из разлога спречености константинопољског патријарха да обавља своје дужности. Аутор своје ставове базира на релевантним изворима у које спадају одлуке ендимуса сабора које су објављене у различитим зборницима аката помесних и васељенских сабора. У раду су коришћени историјски метод, како би се одређени прописи и извори сместили у одговарајући историјски контекст и упоредни метод приликом поређења ове врсте сабора са другим формама црквене саборности. Циљ рада је да се укаже на специфичне облике саборности, као и на посебну улогу византијског владара у животу источне цркве, са акцентом на чињеницу да су Црква и њени органи успевали да сачувају своју аутономију и ограничену самосталност у византијској држави.

Помесни сабори у првом миленијуму хришћанске историје

Прве трагове саборског уређења Цркве могуће је идентификовати у Новом завету. Јерусалимски сабор, одржан половином I века сматра се првим црквеним сабором који у многоме представља архетип свих потоњих сабора.² Из прва два века историје хришћанске цркве није сачувано пуно извора који би сведочили о одржавању сабора. Из дела црквених историчара познато је да је пракса одржавања сабора била веома жива у другој половини II и током III века, углавном због појаве различитих јереси.³ Након Диоклецијанове реформе државне управе, усталио се митрополитански модел црквене административне организације. Митрополитански сабори били су скупови епископа одређене митрополије чије су се границе поклапале са границама једне државне управне јединице која је називана провинцијом (*επαρχία*).⁴ У њихову надлежност спадала су сва она питања која се тичу целе митрополије, а која су превазилазила надлежност месног архијереја.⁵ Зато је, тумачећи 2. правило Другог васељенског сабора, средњовековни коментатор канона Теодор Валсамон записао: „некада су сви провинцијски (*των επαρχιών*, епархијски) митрополити били аутокефални и од својих сабора рукополагани“.⁶

Међутим, појављивала су се и питања која су превазилазила надлежности митрополитанског сабора. За те потребе сазиван је дијецезални сабор, који су сачињавали епископи и митрополити једне шире области која је називана дијецезом (*διοίκησης*) и која

2 Информације о овом сабору сачуване су Новом завету, Дап, 15.

3 Ευσέβιος ο Καίσαρείας, Εκκλησιαστική Ιστορία, 5, 16, 10; 5, 23, 2. Доступно online: http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/history/eysebios_ecclesia_historia.htm, 10. децембар 2020.

4 Из тог разлога се ови сабори у изворима називају епархијским саборима (η της επαρχίας σύνοδος). Н. Милаш 1902, 337.

5 Милаш 1902, 338.

6 Ράλλης, Ποτλής 1852, 171.

је обухватала територију више митрополија.⁷ Каније, током 4. и 5. века главна питања решавана су у великим хришћанским центрима, чији митрополити су називани патријарсима. Митрополити мањих градова постепено си изгубили своју самосталност, а надлежности њихових сабора прешле су на патријаршијске саборе. Ти сабори су бирали патријархе и митрополите, а касније и епископе. Они представљају посебну етапу у развоју црквене саборности чију еволуцију је карактерисала тенденција ширења круга саборских учесника чиме је прошириван круг надлежности и опсег примене донетих одлука.

Следећи значајан облик установе саборности у источној цркви су тзв. домаћи или перманентни сабори (*ендимуса* сабори). Пошто ће они бити тема дубље анализе у следећим поглављима, овде само треба напоменути да је настанак тих сабора део опште еволуције установе саборности у цркви која почиње од Јерусалимског сабора одржаног половином 1. века и траје све до данашњих дана.

У литератури се спомиње велики или проширени сабор (*μείζων σύνοδος*). Термин велики сабор појављује се у изворима из различитих епоха. У IV веку под проширеним сабором се подразумевао митрополитански сабор који је због значаја питања о којем се одлучивало био проширен епископима суседних епархија.⁸ Истим појмом означавају се сабори одржавани у Константинопољу од IX до XVIII века који су заправо били проширени ендимуса сабори сазивани ради решавања питања која су била значајна за целокупну источну Цркву.⁹ Пример таквог сабора је Прводруги сабор одржан 861. године у храму светих Апостола у Константинопољу.¹⁰ Ови сабори одржавани су и за време Османске владавине и били су највиши ауторитет у источној цркви, у епохама у којим нису одржавани васељенски сабори.¹¹

Византијски владар није вршио велики утицај на рад помесних сабора и функционисање аутокефалних митрополија. Као што је то и очекивано, владар углавном није сазивао и није учествовао у раду помесних сабора. Њих је најчешће самостално сазивао митрополит и одлуке тих сабора нису потврђиване актима византијских царева. Разлог није само мањи значај тих сабора како за целокупну цркву, тако и за византијску државу, већ и велики број таквих сабора којим један владар сигурно није могао присуствовати. У том смислу, може се рећи да су помесни сабори, у односу на васељенске, ендимуса и поједине велике саборе, били независнији од воље, утицаја и интервенција византијског владара. Са друге стране, васељенски сабори су могли дерогирати, изменити или преиначити одлуке помесних сабора, што значи да је владар у веома малој мери могао имати утицај на судбину одлука донетих на помесним саборима. Тај утицај био је ограничен чињеницом да су на васељенским саборима епископи представљали велику већину присутних са правом гласа.

Појава ендимуса сабора

Као што је већ речено, посебан израз црквене саборности који је одиграо веома значајну улогу у историји источне хришћанске Цркве јесте тзв. ендимуса сабор (*ενδημία σύνοδος*-домаћи сабор), састављен од епископа који су се затекли уз патријарха или од оних епископа који су боравили у граду у којем је његово седиште. Одређена категорија

7 Троицки 2011, 79; Милаш 1902, 337.

8 Huilier 1967, 580.

9 Duprey 1971, 122.

10 Σταυρίδης 1986, 232.

11 Σταυρίδης 1986, 583.

сабора добијала је своје називе али и дефиниције на основу различитих критеријума: састава,¹² временске учесталости одржавања,¹³ места одржавања,¹⁴ или опсега примене његових одлука.¹⁵ Неретко су ови критеријуми међусобно повезани и условљени.¹⁶ Када је реч о саборима који се у различитим изворима називају *ендимуса*, ниједан од поменутих критеријума није могуће узети за њега. Прецизну дефиницију ендимуса сабора није лако формулисати. Реч је о телу чији су састав и надлежности били променљиви. Најпре би требало указати на терминолошке особености самог назива сабора. Појам ендимуса (*ενδημούσα*) је сложеница грчког порекла састављена из префикса *εν*, којим се означава боравак у нечему и именице *δήμος* која, поред бројних значења, може означавати место, простор, област итд.¹⁷ У литератури постоје два различита мишљења о пореклу назива овог сабора. Прво је мишљење да је сабор добио такав назив зато што је одржаван увек у истом граду, док је друго мишљење да је назив повезан са његовим саставом, пошто су га чинили епископи који су боравили у граду у којем је одржаван.¹⁸ У том смислу он би се могао називати резидентним сабором. У сваком случају, у изворима се често појављује синтагма *ενδημούσα σύνοδος* (*endimousa synodos*), због чега је тај назив и преовладао у литератури. Такође, у изворима се појављују и други придеви који одређују именицу сабор (синод), од којих су најчешћи свети и велики.¹⁹

Литература обилује најразличитијим ставовима аутора о пореклу ових сабора. Сви они могу се поделити у три групе: у прву групу спадају аутори који ендимуса сабор посматрају као еволуцију сабора који су пре његове појаве постојали у цркви,²⁰ другу групу чине они аутори који сматрају да је он настао као последица специфичног положаја и посебних потреба Васељенске патријаршије,²¹ док трећу групу чине аутори који сматрају да су владар и близина владаревог двора кључни фактори који су допринели његовом настанку.²² Можда би најближе истини било рећи да су сви поменути фактори заједно утицали на формирање установе ендимуса сабора. Због теме рада посебну пажњу треба посветити доприносу византијског владара њиховом настанку и формирању. Ставови изнети у литератури у вези са том темом могли би се сажети у следећим тврдњама. Иако је канонским прописима то било забрањено, епископи из целог царства обраћају се владару износећи пред њега различите захтеве. То је најчешће био разлог њиховог боравка у Константинопољу. Пошто владар није могао сам да решава све

12 Нпр. назив митрополитански сабори настао је јер у њему учествују сви епископи одређене митрополије.

13 *Διεγναύσια σύνοδος* на Светој Гори је Биануални сабор, тј. сабор који се одржава два пута годишње.

14 Већина појединачних сабора носи назив по месту у којем су одржани: Картагенски, Антиохијски итд.

15 Одлуке дијецезалних сабора важиле су само за цркве на територији једне дијецезе.

16 Одлуке помесних сабора важиле су само за одређену епископије једне помесне цркве управо јер су епископи из те цркве учествовали у раду тог сабора. Могло би се закључити да су често састав сабора и опсег примене његових одлука били међусобно повезани.

17 *Σκαρλάτος* 1852, 277, 428.

18 *Σταυρίδης*, 76.

19 Делимичан списак извора у којима се помиње ендимуса сабор вид. у *Најјар* 1962, 198-200. Вид. и *Grumel* 1932, 62, 63, 92, 96; *Ράλλης*, *Ποτλῆς* 1854, 368.

20 Део аутора заступа став да су ендимуса сабори настали еволуцијом помесних (митрополитанских) сабора *Γεννάδιος* (1964/1965), 7. Већина ипак заступа мишљење да је ендимуса сабор једна врста патријаршијског сабора, тј. сабора који је решавао питања једне веће територијалне црквене јединице у коју је спадало више митрополија. *Βαβούσκος* 1973, 254. *Φειδ*

21 *Φειδᾶς* 1969, 233; *Φειδᾶς* 1971, 34.

22 *Duchesne* 1905, 173. *Thomas Owen Martin* 1953, 437;

спорове који су се појављивали, он је усмеравао епископе да се обрате константинопољском архијереју, који је ради решавања спорних питања сазивао сабор свих епископа који су се затекли у граду.²³ Тако су заправо владар и близина његовог двора представљали главни подстицај за формирање установе ендимуса сабора. В. Фидас као главни разлог настанка ендимуса сабора у Константинопољу наводи потребу рукоположења константинопољског епископа, али признаје да је на ову врсту сабора значајан утицај имао и спољни фактор, под којим он подразумева окупљања епископа у владаревом двору.²⁴ Међутим, не треба губити из вида да су црквене потребе за неком врстом сталног сабора ипак биле много значајније у односу на утицај владара. У прилог овој тези најбоље говори чињеница да су ендимуса сабори одржавани и у време када није било византијске државе и њеног владара.

Из дискусије која је вођена на Четвртом васељенском сабору види се да је постављено питање да ли се синодом (сабором-*σύνδος*) може називати веће епископа који бораве у царском граду (*των επιδημούντων τη βασιλίδι πόλει την συνέλευσιν*).²⁵ Одговор који је тада дат био је потврдан. Из наведеног се може констатовати да је установа ендимуса сабора у време одржавања Четвртог васељенског сабора функционисала, али да су још увек постојале недоумице у вези за њеним значајем.

Међу ауторима постоји консензус да се ови сабори појављују током IV века (у литератури се може пронаћи читав низ различитих ставова) и сазивани су у источној Цркви све до данас. На крају може се закључити да у науци још увек није дат јасан одговор када се тачно појављује установа „домаћих“ сабора, како су обликовани и који су разлози њиховог настанка. Један општи став који би се могао заступати јесте да појава домаћих сабора представља део ширег процеса стварања и развоја института саборности у првом миленијуму хришћанске историје.

Иако је познато да су слични сабори одржавани у Александрији, Јерусалиму, Антиохији али и другим градовима Ромејског царства, овај облик црквене саборности опстао је само у Константинопољу. Сабори су одржавани на различитим местима у самом граду, али понекад и изван њега. Њихова историја може се поделити у две фазе: од IV до XI века ови сабори су били ванредни и сазивани су по потреби. Дуга фаза почиње у XI веку када ендимуса сабори постају стални и одржавају се редовно. За тему овог рада битан је податак да су ендимуса сабори повремено одржавани у царским палатама у Константинопољу. Та пракса је посебно била изражена у време династије Комнин. У изворима се спомињу царска палата у Влахерни,²⁶ као и палата Магнавра.²⁷ Одржавање сабора у владаревом двору представља још једну манифестацију теорије симфоније на којој су били засновани односи државе и цркве, односно владара и цркве. Иако би се могло претпоставити да је владар имао одређену предност и већи маневарски простор када се сабор одржава „на његовом терену“, та чињеница није била од пресудног значаја јер одабир простора у којем се сабор одржавао није повезан са саставом сабора, ни са начином на који је сабор доносио одлуке. Поред тога, ако би се теорија симфоније спровела доследно (што се у реалности ретко догађало), већина чланова сабора не би ни правила разлику између одржавања сабора у простору који припада цркви или владару. Тај однос у Византији најбоље одсликава термин (*συναλληλία*) - међусобно прожимање

23 Vailhé 1911, 1328.

24 Φειδάς 1969, 233.

25 Mansi 1762, 92.

26 Ендимуса сабор који је сазвао цар Манојло I Комнин 1146. године одржан је у царској палати која се налазила у Влахерни. Ράλλης, Ποτλής 1855, 307-309.

27 Janin 1950, 117.

државе и цркве. У том систему владар и архијереји су се подједнако осећали као своји на своме и у царској палати и у црквеним просторијама.

Сазивање ендимуса сабора и председавање сабором

Питање састава ендимуса сабора који су одржавани током постојања Византијског царства неодвојиво је повезано са више других питања значајнијих за разумевање организације и начина рада и функционисања ових сабора. Да би се могло говорити о њиховом саставу најпре треба одговорити на следећа питања: ко је имао право сазивања сабора и ко је имао право председавања његовим седницама. Једна од карактеристика ових сабора је променљивост њиховог састава, што је уједно била и његова предност, јер се по потреби могао лако и без сувишних формалности сазвати и донети неопходне одлуке. Из наведеног се види да обрада проблематике састава ендимуса сабора представља захтеван задатак за истраживаче, посебно имајући у виду дуг период од преко једног миленијума саборске историје.

Ендимуса саборе је, по правилу, сазивао константинопољски епископ.²⁸ Он је епископе који се затекну у Константинопољу позивао усменим путем да присуствују саборима или је то чинио преко патријаршијских службеника. Од 9. века позивање епископа који су се налазили изван Константинопоља вршено је патријаршијским писмима.²⁹ Иако, на први поглед може изгледати да владар није имао већи утицај на сазивање сабора, извори указују да су владари, по потреби, интервенисали и у ова питања. Тако је цар Исак II Анђел 1186. године прописао да су неважеће одлуке донете у одсуству неких од архијереја који бораве у царском граду. Владар је инсистирао да буду позвани и по могућству присутни сви епископи који се налазе у граду (*παρεδρημιούντες*), док они који из неког разлога не могу да присуствују треба да се писмено изјасне о питањима о којима сабор расправља.³⁰ Владар је, дакле, вршио неку врсту контроле рада ендимуса сабора. Он је, на захтев епископа, вршио проверу усаглашености са канонским прописима саборских одлука и процедура које су на саборима примењиване.

Међутим, постоје ситуације када патријарх константинопољски није био у могућности да сазове сабор. У такве разлоге спадају одсуство, упражњеност патријаршког трона и црквеносудски поступак који се води против патријарха због канонских преступа. У случају одсуства, патријарх је могао да овласти другог епископа да сазове и води седнице сабора.³¹ Поставља се питање да ли је константинопољски архиепископ, који од V века носи титулу патријарха, сазивао ендимуса сабор *suo iure* или по овлашћењу владара (*iure delegationis*). Имајући у виду специфичан однос патријарха и цара у Византији и велики број одржаних сабора на којима није учествовао владар, може се закључити да је патријарх самостално сазивао седнице сабора. Са друге стране, уколико то владар затражи, патријарх је имао обавезу да сазове ендимуса сабор.³²

28 Овај став посебно заступају они аутори који сматрају да је ендимуса сабор настао еволуцијом митрополитанских или патријаршијских помесних сабора, које су сазивали епископи, односно патријарси главних градова сваке провинције (митрополити). Τροιάνος 1964, 29.

29 Σταυρίδης 1986, 142.

30 Ράλλης, Ποτλής 1855, 314.

31 Као што се догодило 518. године када је ендимуса сабор одржан без присуства патријарха Јована II. Schwartz 1914, 62.

32 Najjar 1962, 203.

Када је реч о битним питањима, попут борбе против јереси или суђења патријарху, ендимуса сабор је сазивао самостално византијски цар.³³ Иако може деловати да је владар имао превише широка овлашћења, не треба губити из вида да он сазива сабор архијереја и да ће архијереји бити они који доносе одлуке. Чињеница да владар у веома ретким и изузетним ситуацијама може сазвати сабор последица је практичних потреба Цркве да благовремено реагује и суочи се са изазовима који се појављују. У том смислу, одсуство једног ауторитета-васељенског патријарха, супституише се деловањем другог ауторитета-византијског владара, што је у складу са системом државно-црквених односа у Византији.

Питање права сазивања тесно је повезано са питањем председавања саборским седницама. Ендимуса саборима, по правилу, председавао је константинопољски архиепископ, односно патријарх.³⁴ У изворима се најчешће користи партицип глагола *προκάθημαι*-седети испред,³⁵ председавати-*προκαθήμενος* (предстојећи, председавајући) да се означи лице које је саборима председавало. Сачуван је велики број извора у којима се председавајући ендимуса сабора помиње именом и издваја у односу на остале чланове сабора.³⁶ Зато се са сигурношћу може закључити да је константинопољски патријарх, по правилу, председавао овим саборима.

Неизбежно се поставља питање односа патријарха и сабора. Да ли је сабор само потврђивао одлуке патријарха или је расправљао у меритуму о спорним питањима и одлучивао независно од воље патријарха. Неспорно је ближа истини друга претпоставка. Патријарх је био само један од чланова сабора, са посебним утицајем на рад и одлуке које сабор доноси, при чему тај утицај проистиче само из његовог положаја председавајућег. Такође, он потписује све одлуке сабора и на њих ставља патријаршијски воштани печат (често је стављана и була, а понекад и обе врсте печата).³⁷ Чињеница да патријарх председава сабором и да се у већини сачуваних аката прави разлика између председавајућег и осталих чланова никако не треба тумачити као доказ у прилог става да су одлуке ендимуса сабора биле заправо одлуке константинопољског патријарха. Имајући у виду еволуцију установе саборности у источној цркви као и канонске прописе о првенству части у помесним црквама,³⁸ пре би се могло тврдити да је патријарх био први међу једнакима и да иза свих одлука ендимуса сабора стоји ауторитет и воља већине његових чланова. У прилог наведеној тврдњи може се навести форма сачуваних посланица у којима се патријарх увек спомиње у контексту саборности и заједнице са осталим члановима сабора.³⁹

33 Византијски цар Анастасије II сазвао је ендимуса сабор на којем је осуђен константинопољски патријарх Јефтимије: „*Αναστάσιος ο βασιλεύς... συνέγαγε τὸς ἐνδημοῦντας ἐπισκόπους*“. Migne 1865, 189.
34 Феидάς 1971, 37.

35 Од овог глагола потиче и именица *προκαθήμενος* којом се означава предстојатељ (једне помесне цркве).

36 Најјар 1962, 151-153; 179-189; Σταυρίδης 1986, 144-145.

37 Σταυρίδης 1986, 149-150.

38 Основа саборне организације цркве најбоље је изражена у 34. Апостолском канону: Епископи свакога народа треба да знају Првога између њих и да га сматрају као главу, и ништа сувишно да не чине без његовог мишљења, него сваки нека чини само оно што се тиче његове епархије и њој подручних места. Али ни онај (Први епископ) нека не чини ништа без знања свију (осталих епископа). Јер тако ће бити једнодушност и прославиће се Бог, кроз Господа, у Светоме Духу, Отац и Син и Свети Дух. Јевтхић 2005, 45. Вид. и 9. правило Антиохијског сабора.

39 Нпр. патријарх Матеј I цариградски започиње посланицу речима: „размотривши дакле, моја смерност саборно ти пише“ (превод аутора)- „*διασκεψάμενοι τοίνυν ἡ μετριότης ἡμῶν συνοδικῶς γράφοι σοι*“.

Поред васељенског патријарха ендимуса саборима председавала су и друга лица. Правна веза која постоји између сазивања и председавања одређеним телом опстала је у Цркви, али и у световним организацијама све до данас. Пошто је реч о саборима који су сазивани ради решавања неодложних проблема са којима се Црква суочавала, били су дозвољени изузеци од правила да место председавајућег увек припада константинопољском патријарху. Један од разлога је могла бити спреченост патријарха да обавља дужност председавајућег. Такође, приликом избора новог патријарха седницама сабора председавао је један од присутних архијереја.⁴⁰

Већ је речено да је византијски владар имао право да у одређеним ситуацијама самостално сазове ендимуса сабор. У том случају владар је био председавајући, док је патријарх био само један од чланова сабора. Византијски цар Манојло I Комнин сазвао је и председавао сабором који је одржан 26. фебруара 1146. године. Сабор је осудио и свргао константинопољског патријарха Козму II због веза које је гајио са осуђеним богумилом Нифоном. Владар је веома активно учествовао у раду сабора испитујући оне који су патријарха оптужили за јерес (условно речено тужиоце), као и самог патријарха.⁴¹ Заправо, у случајевима када овај сабор врши надлежности судског органа председавајући је најчешће био византијски император.⁴² Из извора се види да је владар, у одређеним ситуацијама, потписивао саборске одлуке као и да је издавао пропратне акте-хрисовуље.⁴³

Састав сабора

Једна од особености ендимуса сабора је променљивост његовог састава. Са сигурношћу се може тврдити да су чланови ендимуса сабора били константинопољски патријарх, архијереји који су се затекли у Константинопољу, архијереји који се налазе у близини престонице, као и уопштено клирици цариградског трона. Под архијерејима се подразумевају митрополити, архиепископи и епископи, тј. сви који припадају трећем (епископском) степену свештенства. Понекад су у раду сабора учествовали и бивши патријарси и бивши архијереји. Извори показују да су поред епископа овим саборима повремено присуствовали презвитери, ђакони, монаси, епитропи разних еснафа и др. Занимљиво је да су поред клирика Константинопољске патријаршије у овим саборима повремено учествовали патријарси и клирици других цркава.⁴⁴ Из различитих извора се види да број чланова сабора није био сталан јер је зависио од непредвидивих околности. Најмањи број чланова је био на сабору одржаном 1092. и 1363. године, када су присуствовала само два члана сабора, док је највећи број, њих 80, био присутан на сабору из 458-9. године.⁴⁵

Поред црквених великодостојника, по потреби, у раду сабора учествовао је владар, а могли су му присуствовати и државни достојанственици. Као што је већ поменуто, владар је имао право сазивања и председавања саборским седницама када је требало решавати изузетно битна питања попут борбе против јеретика, суђења патријарху за канонске преступе и др. Поред владара, ендимуса саборима су могли присуствовати и чланови његове породице. Тако су већ споменутом сабору из 1146. године, поред

40 Φειδάς 1971, 37.

41 Ράλλης, Ποτλής 1855, 307-309.

42 Τροϊάνος 1964, 30.

43 Σταυρίδης 1986, 153.

44 Σταυρίδης 1986, 174-176.

45 Σταυρίδης 1986, 170.

византијског цара Манојла I Комнина, присуствовали и његови блиски рођаци.⁴⁶ Уколико владар није могао лично да присуствује сабору, он је могао да овласти државне достојанственике да га представљају на седницама сабора.⁴⁷ То правило је примењивано и у ситуацијама када сабор поступа као судско тело. Осим царске породице, ендимуса саборима су присуствовали разни државни достојанственици и службеници. Њихов број није био сталан и начин на који су наведени у изворима разликује се од случаја до случаја. Спомињу се различите титуле и службе световних архонта: кесар, друнгариј, протоасекрет итд. На поменутом сабору из 1146. године учествовали су велики друнгариј, дикееодот и епарх, квестор и судије велума.⁴⁸ Кад је у питању утицај владара на рад сабора, треба нагласити да су многи од наведених државних функционера били у сродству са владаром. Њихово присуство и ауторитет сигурно су имали одређени утицај на рад сабора и одлуке које су доношене. Поред наведених службеника појављују се и друге категорије присутних достојанственика које су обухваћене општим називима: сенатори (*συγκλητικοί*), цивилне судије (*πολιτικοί δικασταί*) и цивилни архонти (*πολιτικοί άρχοντες*).⁴⁹ Сенатори се спомињу некада поименице, некада се наводи само њихов број,⁵⁰ а понекад неодређено стоји да су били присутни чланови сената (*συγκλητικοί*).⁵¹ Они нису били редовни чланови сабора што се види из чињенице да се неретко сабори одржавају и одлуке се доносе без њиховог присуства.

Да би се боље разумела улога световних лица у раду поменутих сабора било би корисно указати на термилошке особености које се појављују у текстовима саборских одлука. Наиме, акти углавном почињу датацијом и списком лица која су присуствовала сабору. У већини текстова користе се различити термини којима се описује функција коју поједина лица или читава категорија лица имају на сабору. Тако се за патријарха (или владара) користи партицип *προκαθήμενος* којим се означава председавајући, за представнике владара (друнгариј, протоасекрет), разне судије и архијереје користи се термин *συνεδριάζοντες*-заседајући, они који учествују у заседању, док се за световне (цивилне) архонте користи термин *παριστάμενοι*-присуствујући, тј. они који су присутни.⁵² Ова термилошка диференцијација није произвољна и лишена дубљег значења. У доношењу одлука учествовали су патријарх и архијереји, као и владареви представници или сам владар ако је то захтевала природа ствари о којој се расправља, док су остали државни достојанственици само присуствовали седницама сабора. У прилог овом ставу говори и чињеница да су саборске одлуке потписивали само црквени великодостојници, као и владар и његови представници у одређеним ситуацијама, док су одлуке са потписима других цивилних архонта реткост и могу се сматрати изузетком.

Закључна разматрања

Ендимуса сабори представљају особен израз установе саборности у источној цркви. Настали захваљујући еволуцији црквене саборности представљали су практичан и

46 Уз имена царевих блиских царевих рођака наведене су бројне титуле уведене за време владавине династије Комнин. *Ράλλης, Ποτλής* 1855, 307.

47 *Φειδάς* 1971, 30.

48 Уз имена царевих блиских царевих рођака наведене су бројне титуле уведене за време владавине династије Комнин. *Ράλλης, Ποτλής* 1855, 307-308.

49 *Ράλλης, Ποτλής* 1855, 57.

50 *Ράλλης, Ποτλής* 1855, 58.

51 *Ράλλης, Ποτλής* 1855, 62.

52 Као један од примера вид. *Ράλλης, Ποτλής* 1855, 58.

ефикасан црквени орган који је релативно брзо могао да се састане и донесе неопходне одлуке. Ендимуса сабори настали су да би задовољили исте оне организационе и административне потребе Цркве иза којих стоји потреба за постојањем сталних синода у савременим православним црквама. Постајање неког црквеног тела које би решавало сва она питања која нису могла да чекају сазивање помесних или васељенских сабора била је неопходност. У овом раду обрађено је једно уже питање положаја и утицаја византијског владара на начин функционисања и састав ендимуса сабора.

Најпре, не треба губити из вида да је близина владарског двора и самог владара битно допринела настанку и вишевековном трајању установе ендимуса сабора. Епископи су се окупљали у Константинопољу да би изнели своје жалбе владару, што је била (противканонска) пракса која у Византији никада није искорењена. Међутим, владари су ипак преферирали да црквене ствари решавају црквени органи. Тако је настао сабор који је обједињавао све карактеристике црквеног тела неопходног за несметано функционисање црквене организације у византијској (ромејској) империји. Најважније предности ендимуса сабора биле су: сталност,⁵³ једноставност процедуре сазивања, експедитивност, близина и присуство два највећа ауторитета (патријарха и владара), доступност најспособнијег државног и црквеног чиновничког апарата,⁵⁴ приступ битним ресурсима,⁵⁵ и веома широк круг надлежности. Неке од поменутих предности носиле су са собом и одређене опасности. Тако је близина владаревог двора и његових службеника била предност, јер је обезбеђивала неопходан ауторитет саборским одлукама, али је уједно представљала опасност по његову самосталност у одлучивању. Из доступних извора се види да је ендимуса сабор успевао да очува своју независност, посебно када је реч о интерним црквеним питањима.

Близина владарског двора била је битна и за делокруг и надлежности ендимуса сабора. Имајући у виду да су предмет истраживања сабори који су одржавани скоро један и по миленијум, њихову надлежност најлакше је описати као општу (универзалну) када је реч о црквеним питањима која се тичу Константинопољске патријаршије (или друге помесне цркве у којој су у почетку одржавани). Изузетно, овај сабор се изјашњавао и о питањима световног карактера, на основу овлашћења која му је делегирала држава.

Утицај владара на рад и одлуке које је доносио ендимуса сабор не треба минимизирати. Као што је већ указано у раду, ови сабори су повремено одржавани у царским палатама. У том случају сазивао их је и председавао им је сам византијски император. У раду седница учествовали су различити државни функционери међу којима су били и владареви рођаци, чланови сената, разне судије, док су били присутни и „цивилни архонти“. Владар је понекад потписивао одлуке ових сабора или их је потврђивао посебним пропратним актима.⁵⁶ Имајући у виду неупитан ауторитет владара и његово својство заштитника и епистимонарха Цркве,⁵⁷ било би неутемељено тврдити да владар није имао значајан утицај на одлуке које су на ендимуса саборима доношене.

Тај утицај треба сагледавати у ширем контексту положаја византијског цара у источној хришћанској Цркви. Ендимуса сабори су вероватно најбољи показатељ

53 Иако у почетку ови сабори нису били стални, у литератури је преовладало мишљење да су од 9. века редовно сазивани, а понекад су одржавани и на дневном нивоу. Troianos 2012, 164.

54 Организацију и рад сабора помагала је патријаршија у којој се налазио читав низ службеника задужених за различите послове у вези са припремом сабора и саборских одлука. Σταυρίδης 1986, 185.

55 Сабор је на располагању имао и патријаршијску архиву и библиотеку.

56 Петровић 1969, 193.

57 Илић 2018, 200.

комплексности државно-црквених односа у Византији. Власт коју је цар имао у Цркви потиче од саме Цркве, она је делегирана владару и Црква преко њеног епископата могла је да одређује границе његове јурисдикције. Иако су поједини византијски цареви прелазили те границе, то не значи да су ти изузеци чинили правило.⁵⁸ Исто важи и за ендимуса саборе: византијски цар је могао да утиче на његов рад у оној мери у којој му је то било дозвољено од стране архијереја који су били чланови тог надасве црквеног тела. Владар, је као и у бројним другим ситуацијама, имао улогу заштитника и гаранта да ће одлуке сабора бити спроведене. Све предности ендимуса сабора дошле су до изражаја након коначног пада Цариграда 1453. године. Зато је пракса одржавања тих сабора опстала све до данас и представља доказ о прилагодљивости института саборности различитим црквеним, друштвеним и политичким околностима.

Објављени извори и литература

- Duchesne, Louis (1905): *Églises séparées*, Paris : Albert Fontemoing.
- Duprey, Piette (1971): *The Synodical Structure of the Church in Eastern Theology*, One in Christ 7.
- Grumel, Venance (1932): *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, Vol. 1, Fasc. 1, Kadiköy.
- Hajjar, Joseph (1962): *La synode permanent dans l'église byzantine des origines au XIe siècle: (synodos endemousa)*, Roma: Pont. Institutum Orientalium Studiorum.
- Huilier, Pierre L. (1967): *Σύνοδος, Ηθική και θρησκευτική εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 11, Αθήνα.
- J. P. Migne (1865), *Patrologiae Cursus Completus, Patrologiae Graecae*, tomus 86, Paris.
- Mansi, Joannes, Dominicus (1762): *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection*, vol. 7, Florentiae.
- Owen, Thomas, Martin (1953): *The Twenty-Eighth Canon of Chalcedon: A Background Note*, *Das Konzil von Chalkedon*, Vol. 2, edited by Aloys Grillmeier and Heinrich Bacht, Wurzburg: Echter-Verlag.
- Raymond Janin (1950): *Constantinople byzantine- développement urbain et répertoire topographique*, Paris: Institut Français d'Etudes Byzantines.
- Schwartz Eduard (1914): *Acta conciliorum oecumenicorum*, tomus III, Berolini: Walter de Gruyter.
- Troianos, Spyros (2012): *Byzantine Canon Law to 1100, The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, editors: Wilfried Hartmann, Kenneth Pennington, Washington: The Catholic University of America Press.
- Vailhé Siméon (1911): *Constantinople (Église de)*, *Dictionnaire de théologie catholique* III, 2, Paris : Letouzey et Ané.
- Βαβούσκος, Κωνσταντίνος (1973): *Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Γεννάδιος, Αρχιεπίσκοπος Ηλιουπόλεως (1964/1965): *Ιστορία και θέσις του οικουμενικού πατριαρχείου, Διεθνείς σχέσεις*.
- Ευσέβιος ο Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 5, 16, 10; 5, 23, 2. Доступно online: http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/history/eysebios_ecclesia_historia.htm, 10. децембар 2020.

58 Петровић 1971, 312.

Ράλλης, Γεώργιος, Ποτλής, Μιχαήλ (1852): Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, τόμος Β, Αθήνησιν: εκ της Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος.

Ράλλης, Γεώργιος, Ποτλής, Μιχαήλ (1854): Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, τόμος Δ, Αθήνησιν: εκ της Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος.

Ράλλης, Γεώργιος, Ποτλής, Μιχαήλ (1855): Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, τόμος Ε, Αθήνησιν: εκ της Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος.

Σκαρλάτος, Δημήτριος (1852): Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσας, Αθήνα: εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλάς.

Σταυρίδης, Βασίλειος (1986): Ο συνοδικός θεσμός εις το Οικουμενικόν πατριαρχείον, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Τροϊάνος, Σπυρίδων (1964): Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού, Αθήνα.

Φειδάς, Βλάσιος (1969): Προυποθέσεις διαμορφώσεως του Θεσμού της Πενταρχίας των Πατριαρχών Ι, Αθήνα.

Φειδάς, Βλάσιος (1971): Ενδημούσα Σύνοδος, Γένεσις και διαμόρφωσις τινος θεσμού άχρι της Δ' Οικουμενικής Συνόδου, Αθήνα.

Илић, Живко 2018: Однос духовних и свјетовних власти у доба иконоборства у Византији, докторска дисертација, Београд.

Јевтић, Атанасије (2005): Свештени канони Цркве, Београд: Митрополије и Епархије: Црногорско-Приморска, Дабро-Босанска, Новоградничка, Бачка, Далматинска, Захумско-Херцеговачка и Приморска, Православни Богословски факултет Београдског универзитета, Манастир Тврдош.

Милаш, Никодим (1902), Православно црквено право, Мостар: Издавачка књижарница Пахера и Кисића.

Перић, Димшио (2006): Црквено право, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Петровић, Миодраг (1969): Улога византијског цара на Саборима, Гласник 8, Београд.

Петровић, Миодраг (1971): Положај и права византијског цара у Цркви, Теолошки погледи 4, Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.

Р., Ђорђевић (1939), Црквено право, Београд: Футур.

Троицки, Сергије (2011): Црквено право, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Цисарж, Бранко (1970): Црквено право I, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

Dalibor Đukić

THE BYZANTINE EMPEROR AS THE PROTECTOR OF THE CONCILIARITY

Conciliarity or synodality is one of the most important characteristics of the Orthodox Church. The conciliar way of resolving important church issues over the time led to the formation of several types of church councils. Undoubtedly, the most important form of ecclesiastical conciliarity in the Eastern Church were the so-called Endemousa synods, whose members were the bishops who found themselves in Constantinople at the time when the need arose for its maintenance. The paper analyzes the position that the Byzantine emperor had at these assemblies, what were his rights and to what extent he had an influence on decision-making. The author argues that the emperor did not have supremacy over this type of council, but that all his rights were delegated by the Church, which prescribed the limits of his jurisdiction.